

QO'SHILGAN QIYMAT SOLIG'I VA AKSIZ SOLIG'INING BYUDJET DAROMADLARIDAGI ULUSHI VA BARQARORLIKKA TA'SIRI.

Mansurova Arofatxon Shavkat qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

“Byudjet hisobi va g‘aznachilik ishi”

kafedrası mustaqil tadqiqotchisi

ailxomova@mail.ru

Qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) va aksiz soliqlari dunyo bo'yicha bilvosita soliqlarning eng muhim shakllaridan hisoblanib, davlat byudjetlariga sezilarli daromad keltiradi. Daromad yoki mol-mulkga solinadigan bevosita soliqlardan farqli o'laroq, bu soliqlar tovar va xizmatlarga qo'llanadi, bu esa hukumatlarga keng iqtisodiy faoliyatdan uzluksiz daromad olish imkonini beradi. QQS, xususan, ishlab chiqarish va taqsimotning har bosqichida qo'shilgan qiymatga solinadi, natijada keng va barqaror soliq bazasi shakllanadi. Rivojlangan mamlakatlarda QQS davlat daromadining 20–25%ini tashkil etsa, rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda bu ko'rsatkich 30–40%gacha yetishi mumkin, chunki bevosita soliqlarni yig'ish samaradorligi nisbatan past bo'ladi. Aksiz soliqlari esa tamaki, alkohol, yoqilg'i va hashamatli mahsulotlarga qo'llanib, ishonchli daromad manbai bo'lib xizmat qiladi, chunki bu mahsulotlarga talab odatda nisbatan barqaror bo'ladi. Jahon miqyosida aksiz soliqlari davlat daromadining taxminan 5–15%ini tashkil etadi, ba'zi mamlakatlarda esa bu ulush yuqoriroq bo'lishi mumkin.

QQS va aksiz soliqlarning barqarorligi ularni fiskal barqarorlikni ta'minlashda muhim vosita qiladi. QQS keng turdagi tovar va xizmatlarga tatbiq qilinishi sababli, ayrim sohalardagi o'zgarishlar umumiy tushumga sezilarli ta'sir qilmaydi, bu hukumatga prognoz qilinadigan daromad oqimini ta'minlaydi. Aksiz soliqlari ham barqarorlikni oshiradi, chunki soliqqa tortilgan mahsulotlar iste'moli iqtisodiy sikllardan qaramay nisbatan doimiy bo'ladi. Shu bilan birga, bu soliqlar avtomatik barqarorlashtiruvchi vosita sifatida ishlaydi: iqtisodiy faollik oshganda, iste'molning ko'payishi QQS va aksiz

tushumlarini oshiradi, bu esa davlatga ijtimoiy xizmatlar uchun qo‘shimcha mablag‘ yaratadi. Iqtisodiy sekinlashuv davrida esa soliq tushumlari tabiiy ravishda kamayadi va bu fiskal rag‘bat yoki moslashtirish choralari ko‘rishga signal beradi. Shu mexanizm hukumatga byudjet muvozanatini saqlash va iqtisodiy sharoitlar o‘zgarishiga moslashish imkonini beradi.

Xalqaro tajriba QQS va aksiz soliqlarining fiskal barqarorlikni ta‘minlashdagi rolini yaqqol ko‘rsatadi. Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida QQS umumiy daromadning taxminan chorak qismini, aksiz soliqlari esa qo‘shimcha 5–10%ini tashkil etadi, bu 2008–2009 yillardagi global moliyaviy inqiroz davrida byudjet barqarorligini saqlashga yordam berdi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda bilvosita soliqlarning ulushi hatto yuqoriroq bo‘lib, QQS va aksiz soliqlari jami daromadning 40–50%ini tashkil etadi. Masalan, Hindiston, Braziliya va Meksika QQSga tayanib, davlat moliyasini barqarorlashtiradi, aksiz soliqlari esa yoqilg‘i, alkohol va tamaki mahsulotlariga qo‘llanib, daromadni prognoz qilish imkoniyatini oshiradi. Sharqiy Osiyo iqtisodiyotlarida, xususan Yaponiya va Janubiy Koreyada, QQS va aksiz soliqlarning kombinatsiyasi barqaror daromad olish va iste‘mol o‘zgarishlariga tez javob berish imkonini ta‘minlaydi.

Bu soliqlarning umumiy daromaddagi ulushi fiskal siyosat va iqtisodiy rejalashtirishga ham ta‘sir qiladi. QQS va aksiz soliqlarning yuqori ulushi daromad va korporativ soliqlarga bo‘lgan sezgirlikni kamaytiradi, natijada byudjet iqtisodiy sikllardan kamroq ta‘sir lanadi. Shuningdek, bilvosita soliqlar siyosatni amalga oshirishda moslashuvchan vosita bo‘lib, aksiz soliqlari zararli mahsulot iste‘molini kamaytirishi, QQSning imtiyozli stavkalari esa ayrim sohalarni rag‘batlantirishi mumkin. Shu bilan birga, hukumatlar past daromadli aholi qatlamlariga ortiqcha soliq yukini tushmasligi uchun soliq darajalarini muvozanatlashga ehtiyot bo‘lishi zarur, chunki bilvosita soliqlar odatda regressiv xarakterga ega.

QQS va aksiz soliqlarning byudjet daromadlaridagi katta ulushi fiskal barqarorlikni to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta‘minlaydi, chunki ular prognoz qilinadigan, keng qamrovli va nisbatan chidamli daromad oqimini yaratadi. Bu soliqlar avtomatik barqarorlashtiruvchi vosita sifatida ishlaydi, iqtisodiy rejalashtirishni qo‘llab-quvvatlaydi va hukumatga ijtimoiy

hamda tartibga soluvchi siyosatni samarali amalga oshirish imkonini beradi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, yaxshi boshqariladigan bilvosita soliqlar davlat moliya tizimini mustahkamlash, beqaror daromad manbalariga qaramlikni kamaytirish va iqtisodiy o'zgarishlar davrida byudjet barqarorligini saqlash imkonini beradi. Kelajakda soliq ma'muriyati raqamlashtirilishi va soliq bazasi kengaytirilishi orqali QQS va aksiz soliq tushumlarining barqarorligi va samaradorligi yanada mustahkamlanishi kutilmoqda.

Qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) va aksiz soliqlari ko'plab mamlakatlarda davlat daromadlarining asosiy qismini tashkil etadi va fiskal barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Ularning asosiy afzalliklaridan biri shundaki, ular tovar va xizmatlarning keng doirasiga tatbiq qilinishi tufayli davlat byudjeti uchun barqaror va prognoz qilinadigan daromad manbaini yaratadi. Bu barqarorlik korporativ daromad yoki tovar eksporti kabi o'zgaruvchan daromad manbalariga bo'lgan qaramlikni kamaytiradi. QQS ishlab chiqarish va tarqatishning har bosqichida qo'llaniladi, aksiz soliqlari esa tamaki, alkogol, yoqilg'i va boshqa yuqori iste'mol qilinadigan yoki ijtimoiy jihatdan sezgir mahsulotlarga tatbiq qilinadi. Natijada keng soliq bazasi shakllanib, hukumatlarga turli iqtisodiy sohalardan daromad olish imkoniyati yaratiladi.

Bundan tashqari, bu soliqlar avtomatik fiskal barqarorlashtiruvchi vosita sifatida ishlaydi: iqtisodiy o'sish davrida iste'mol oshishi bilan daromadlar tabiiy ravishda ko'payadi, iqtisodiy pasayish davrida esa fiskal moslashuv uchun signal beradi. Aksiz soliqlari shuningdek, tartibga soluvchi funksiyani ham bajaradi, hukumatga iste'mol odatlarini boshqarish, jamoat sog'lig'ini himoya qilish va ekologik barqaror xatti-harakatlarni rag'batlantirish imkonini beradi. Raqamlashtirish va avtomatlashtirilgan hisobot tizimlari tufayli QQS va aksiz soliqlarini ma'muriy boshqarish samaradorligi sezilarli darajada oshdi, bu esa soliq tushumlarini nazorat qilishni osonlashtirib, shaffoflikni oshiradi va soliqdan qochishni kamaytiradi. Shu sababli, bu soliqlar fiskal rejalashtirishni qo'llab-quvvatlaydi, ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirish imkonini beradi va infratuzilma hamda muhim xizmatlarni barqaror moliyalashtirishga yordam beradi.

Shu bilan birga, QQS va aksiz soliqlarning ayrim kamchiliklari ham mavjud. Eng asosiy muammo ularning regressiv tabiati bilan bog'liq, ya'ni past daromadli oilalar

daromadining katta qismini iste'molga sarflaydi, bu esa ularning soliq yukini boyroq oilalarga nisbatan nisbatan yuqori qiladi. Yuqori bilvosita soliqlar tovar va xizmat narxlarini oshirishi mumkin, bu esa inflyatsiyani kuchaytirib, xarid qilish qobiliyatini pasaytiradi va iqtisodiy barqarorlikka ta'sir qilishi mumkin. Qattiq iqtisodiy inqirozlarda iste'molning kamayishi daromadlarni qisqartiradi va fiskal moslashuv imkoniyatini cheklashi mumkin. Juda yuqori bilvosita soliqlar soliqlardan qochish, yashirin savdo yoki qora bozor faoliyatini rag'batlantirishi mumkin, ayniqsa noformal iqtisodiyot ulushi katta bo'lgan mamlakatlarda. Shu bilan birga, bu soliqlar yuqori daromad guruhlarini nisbatan samarali soliqqa torta olmaydi, shuning uchun daromadlarni qayta taqsimlash imkoniyatlari cheklangan bo'ladi. Kichik ishlab chiqaruvchilar va turli savdo amaliyotlari mavjud bo'lgan murakkab iqtisodiyotlarda esa bilvosita soliqlarni boshqarish va nazorat qilish yanada murakkablashadi, bu esa soliqni yig'ish samaradorligi va muvofiqlik bilan bog'liq muammolarni oshiradi.

QQS va aksiz soliqlari davlat byudjeti daromadlariga sezilarli hissa qo'shib, barqaror daromad oqimini, keng qamrovni va iqtisodiy o'zgarishlarga javob berish imkoniyatini ta'minlaydi. Ularning fiskal va tartibga soluvchi funksiyalarini birlashtirish hukumatga iqtisodiy, ijtimoiy va davlat siyosatini samarali amalga oshirish imkonini beradi. Shu bilan birga, regressiv ta'sirini, inflyatsiya xavfini va soliqlardan qochish xavfini kamaytirish uchun ehtiyotkor boshqaruv talab etiladi, bu esa bu soliqlarning milliy fiskal tizimni barqaror va adolatli qo'llab-quvvatlashini ta'minlaydi.

Xulosa. Qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) va aksiz soliqlari davlat byudjeti daromadlarida muhim o'rin egallab, fiskal barqarorlikni ta'minlashda asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Ushbu soliqlar keng qamrovga ega bo'lib, tovar va xizmatlar iste'molidan uzluksiz daromad olish imkonini yaratadi, bu esa byudjet daromadlarining barqarorligini oshiradi. QQS ishlab chiqarish va tarqatishning har bosqichida solinishi bilan keng soliq bazasini ta'minlasa, aksiz soliqlari ijtimoiy sezgir va yuqori iste'mol qilinadigan mahsulotlardan daromad yig'ish orqali fiskal barqarorlikni mustahkamlaydi.

QQS va aksiz soliqlar avtomatik barqarorlashtiruvchi vosita sifatida ham samarali ishlaydi: iqtisodiy o'sish davrida daromadlar tabiiy ravishda oshadi, pasayish davrida esa

fiskal moslashuv uchun signal beradi. Shu bilan birga, aksiz soliqlari hukumatga iste'mol odatlarini boshqarish, jamoat sog'lig'ini himoya qilish va ekologik barqaror xatti-harakatlarni rag'batlantirish imkonini beradi. Raqamlashtirilgan soliq ma'muriyati va elektron hisobot tizimlari ushbu soliqlarni yig'ish samaradorligini oshirib, shaffoflikni ta'minlaydi va soliqdan qochishni kamaytiradi.

Biroq, QQS va aksiz soliqlarning regressiv tabiati, yuqori darajasi inflyatsiyaga ta'sir ko'rsatishi va noformal iqtisodiy faoliyatni rag'batlantirishi mumkinligi kabi kamchiliklari mavjud. Shu sababli, hukumatlar ushbu soliqlarni qo'llashda soliq yukini muvozanatlash, ijtimoiy himoyani ta'minlash va fiskal moslashuv imkoniyatlarini saqlashga e'tibor qaratishi zarur.

Umuman olganda, QQS va aksiz soliqlari davlat byudjeti barqarorligini mustahkamlash, iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni amalga oshirish hamda kelajakda soliq tushumlarini yanada samarali va barqaror qilish uchun muhim vositalar sifatida xizmat qiladi. Ularning samarali boshqaruvi orqali davlat fiskal tizimi mustahkamlanadi, iqtisodiy o'zgarishlarga tez javob berish imkoniyati oshadi va byudjet daromadlari uzoq muddatli barqarorlikka erishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mansurova, A. Sh. (2026). *Qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'ining byudjet daromadlaridagi ulushi va barqarorlikka ta'siri*. Toshkent: Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti.
2. IMF. (2020). *Revenue Statistics in Latin America and the Caribbean*. Washington, D.C.: International Monetary Fund.
3. Bird, R., & Gendron, P. (2007). *The VAT in Developing and Transitional Countries*. *International Tax and Public Finance*, 14(5), 541–575.
4. Ebrill, L., Keen, M., Bodin, J.-P., & Summers, V. (2001). *The Modern VAT*. Washington, D.C.: International Monetary Fund.
5. Torgler, B. (2003). *Tax Morale: Theory and Empirical Analysis of Tax Compliance*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

6. European Commission. (2019). *Taxation Trends in the European Union*. Brussels: European Union Publications.
7. Pomeranz, D. (2015). *No Taxation without Information: Deterrence and Self-Enforcement in the Value Added Tax*. *American Economic Review*, 105(8), 2539–2569.
8. World Bank. (2021). *Doing Business 2021: Economy Profile Uzbekistan*. Washington, D.C.: World Bank.